

УДК 821.161.2.09
DOI 10.35433/31.2020.145-150

Марина ФРАНЧУК

ТРАДИЦІЙНИЙ МОТИВ ПОКРИТКИ В РОМАНІ МАРІЇ ЗІНОВЧУК «КАТЕРИНИНА КОСА»

У статті досліджено особливості опрацювання мотиву покритки в романі М. Зіновчук «Катеринина коса». Розглянуто риси й ознаки мотиву як традиційної структури, його побутування у світовій та українській літературі, що дало змогу простежити модифікацію цього традиційного матеріалу в романі житомирської письменниці. За допомогою компаративного аналізу вивчено оригінальну рецепцію мотиву, його місце та роль у загальній системі тексту у зв'язках із попередньою літературною традицією та новаторством опрацювання.

***Ключові слова:** традиційні сюжетно-образні структури, традиційний мотив, мотив покритки, рецепція традиційного сюжетно-образного матеріалу, модифікація мотиву.*

В українській літературі існують традиційні сюжетно-образні матеріали з особливим статусом високої частотності використання. Вони раз і назавжди входять у систему національної літератури і вже не зникають з неї, крім того, стають на рівень архетипних структур. Саме такою є тема покритки, яку широко використовували письменники класичної доби, а також не минули й сучасні митці. Ми розглянемо його рецепцію сьогочасною житомирською письменницею Марією Зіновчук у романі «Катеринина коса».

Цей мотив і особливості його побутування в нашій літературі неодноразово ставав матеріалом для вивчення, зокрема у творчості Т. Шевченка, який і підніс його на рівень архетипного. У працях Ю. Барабаша, Л. Ушкалова, М. Моклиці, І. Петровської, Д. Чика та багатьох інших дослідників образ покритки у творчості поета розкрито в різних аспектах. Однак менше уваги приділено використанню мотиву в інших авторів, зокрема у творчості сучасної житомирської письменниці М. Зіновчук. Нема жодної розвідки з вивченням мотиву покритки в романі «Катеринина коса». Нам видається актуальною ця проблема, яка дасть змогу простежити еволюцію традиційного сюжетно-образного матеріалу в українській літературі й вивчити оригінальність трактування теми покритки в названій письменниці.

Метою нашого дослідження є вивчення мотиву покритки в його інтерпретації. Завдання статті – визначення особливостей і характерних рис цього традиційного мотиву, окреслення його побутування в українській

літературі, а також місця цього структурно-змістового елементу в системі оригінального твору. Важливим результатом мають стати висновки про своєрідність трактування М. Зіновчук мотиву і зв'язок цієї авторської рецепції з класичною літературною традицією, зокрема з творчістю Т. Шевченка.

Традиційну тему покритки розглядаємо в романі М. Зіновчук саме в значенні мотиву як елементу дії, а не її основи, бо межі оповіді твору значно ширші, обіймають весь життєвий шлях героїні. Варто зазначити, що в літературній традиції цей повторюваний матеріал існує швидше не як сюжет, а як тема, тобто «автор використовує як основу свого твору певні події, життєві явища або явища уявного немітетичного світу, що мають ознаки традиційності, позачасового життя і стереотипного сприйняття» [4; с. 154]. Тема покритки не має сюжету-інваріанту, а також сюжету-зразка, однак залишається стійкою і впізнаваною в плані змісту та сенсу. Зауважимо, що у фольклорі також наявний подібний традиційний матеріал, який означають у формулі «пан знеславлює дівчину», його можемо бачити в численних зразках пісенного жанру. Зрозуміло, що основним джерелом розповсюдження цієї теми і в усній народній творчості, і в літературі, як світовій, так і національній, стали численні життєві випадки у всі часи і в усіх народів, включно із сьогоднішнім.

В українській літературі і критиці тема знеславлення дівчини й народження позашлюбної дитини зафіксована саме як тема покритки, що пов'язано з особливостями нашого звичаєвого права. Дівчина, яка знеславила себе народженням позашлюбної дитини, покривалася хусткою, тому її називали покриткою. Є два загальні підходи до зображення теми, які доповнюють одне одного, але різняться за особливостями причинно-наслідкового зв'язку. Перший варіант – дівчина частково винна у своєму моральному падінні, бо вона не дотримується етичних норм, що стає причиною ганьби (повість Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана»). Зауважимо, що цей розвиток подій має виразно дидактичний характер і часто трапляється в народній творчості (загальновідома пісня «Їхали козаки із Дону додому», яка має на меті навчити нерозумних дівчат слухатись батьків).

Другий варіант – дівчина стає невинною жертвою досвідченого спокусника, який користується її щирим коханням, відданістю та сліпою довірою. Класичним прикладом такого розвитку подій є «Катерина» Т. Шевченка. Цей варіант також має дидактичне звучання, але приховане, бо на перший план виходить тема скривдженого кохання, наруги над почуттями, трагічної пристрасті, що надає цьому варіанту виразно романтичних рис і філософського наповнення.

Додатковий аспект обох варіантів теми покритки полягає у відсиланні до традиційного мотиву грішниці чи пропащої жінки, повії. Крім того, у суспільній свідомості дівчина, яка народила поза шлюбом, за своїм соціальним статусом часто стоїть на одному рівні з повією. Людям мало цікавить, що стало причиною такої ситуації, покритка сприймається у своєму безпорадному стані як доступна жінка, якою може скористатись кожен. Важливо додати: «Найперше, що суспільство з негативом сприймає у покриток, – це їхня соціальна безпорадність. Покритка є баластом для суспільства, тож воно сприймає її з такою ж відразою, як і людей з обмеженими фізичними та психічними можливостями. В той же час

порушення покриткою визначеної нормативної поведінки жорстко засуджується й карається, в першу чергу – соціальною обструкцією» [5; с. 105].

Особливістю побутування в українській літературі цієї теми є те, що вона виходить з рівня морально-етичного і соціального на рівень національно-філософський. Це виразно прочитується в «Катерині», «в тому варіанті покритки, який постає в Шевченка, проблема набуває характеру національного, типово українського, на що були свої причини, передовсім підколоніальний стан України й відповідні міжнаціональні взаємини, конфлікти, норми життя» [1; с. 12]. Зваблює дівчину і кидає напризволяще ворог, москаль, що робить тему більш об'ємною і глибокою. Саме цей ракурс пізніше сформував символічний образ України-покритки, підхоплений та остаточно окреслений Є. Маланюком. Це дало змогу Г. Грабовичу висловити відому тезу про формування в Т. Шевченка образу України: «пригноблена, безпорадна, “жіночна” Україна кріпаків, світ, заселений передусім покритками та їх нешлюбними дітьми. Стан її буття, визначений положенням жертви, ще більше підсилюється частими мотивами інцесту й згвалтування» [2; с. 79–80]. Зокрема, традиційна тема знеславлення дівчини переросла в національний архетип України як жертви, обдуреної та зрадженої.

Роман «Катеринина коса» належить перу знаної української письменниці Марії Пилипівни Зіновчук, яка народилася на Житомирщині, у селі Тетерівка Житомирського району. Вона автор численних творів для дітей, збірок поезії, історико-публіцистичних, фольклористичних видань, усього вийшло біля 30 книг. Роман був надрукований у 2019 році, але ідея його зародилася давно, бо він містить спогади матері письменниці, і саме її задум переказати буремну історію України через долі конкретних людей втілюється у творі. Авторка вказує на біографічні джерела роману, зокрема, у ньому розповідається про долю далекої родички письменниці, яка стала прототипом головної героїні. Трагічний шлях цього персонажа став уособленням тієї біди, яку приніс на землю України чобіт московського окупанта, починаючи від наруги над дівочою честю і закінчуючи страшною смертю героїні в час Голодомору.

Головна героїня роману, чиім іменем він названий, Катерина Гончар. Початок оповіді про неї датується 1890 роком, а кінець припадає на страшний 1933-й. Так що ця жінка пройшла зі своєю країною найгірші часи, найтрагічніші історичні події пронизали все її життя. Для автора важливо, що вона втілює в собі долю нації, яка зуміла вистояти, хоч і нищилась фізично.

Роман починається з розповіді, яка прямо перекликається з Шевченковою «Катериною»: на зимовому шляху одна-однісінька в солдатській шинелі бредє покритка з немовлям на руках. Окрім алюзій на поему в самому тексті роману, авторка прямо вказує в передмові, що її героїня в дечому повторює шлях Катерини Т. Шевченка. Не випадковим є й ім'я персонажа, на нашу думку. Обидві героїні характеризуються чутливою вдачею, щирістю почуттів, відданістю своєму коханню, яке так жорстко зрадили і розтоптали.

Історія Катерини з роману, і справді, дуже подібна до історії Шевченкової Катрі. Дівчина так само закохалась в московського офіцера, який спокусив її солодкими речами й умілим зваблюванням. Між цими історіями майже століття,

а ситуація в колонізованій країні не змінилась, чужинець приходить і визискує, тому тема і стає традиційною, це своєрідна мистецька відповідь на соціальний запит. Так само, як Т. Шевченко, авторка роману особливо акцентує увагу саме на тому, що спокусник – чужинець, москаль. Він з далекого краю, розмовляє російською, у всьому його образі багато незвичного, чужорідного, дикого, але це чомусь причаровує дівчину, як і його нетутешня врода. Солодкі слова, обіцянки, подарунки – все це зробило свою справу, Катерина палко закохалась. Однак подальша історія цієї вбивчої пристрасті в романі М. Зіновчук докорінно відрізняється від історій покриток у творах її попередників. І Оксана Г. Квітки-Основ'яненка, і Катерина Т. Шевченка добровільно підкоряються, віддаючи свою честь коханому. У поемі «Катерина» навіть звучить певна дидактична теза:

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько. [6; с. 17]

З Катрею з роману «Катеринина коса» сталася більш трагічна й ще більш символічна в контексті архетипу України-покритки подія, дівчина зазнала фізичної наруги, її було звалтовано. Крім того, насилля тривало протягом подальших стосунків Катерини з офіцером, авторка в досить натуралістичній формі описує відчуття нещасної: «Іван силою брав її щоразу, а вона не відчувала ніякої втіхи від цього, лише образу, страх і сором» [3; с. 14].

Соціальний ракурс теми про покритку розкритий М. Зіновчук цілком у традиційному дусі. Інакше не могло бути, бо патріархальні звичаї суворі щодо таких жінок у всі часи. Катерина Гончар, як і Шевченкова героїня, пройшла через осуд громади й нерозуміння родини. Як і батьки Катерини з однойменної поеми, родина відмовилася від покритки, більше того, письменниця описує жажливі у свої буденній трагічності речі. Батьки Катрі возили її до знахарки, щоб позбутись ненародженої дитини, примушували робити так, щоб стався викидень, морально і фізично знущались над нею. В цьому плані письменниця пішла далі своїх попередників, описуючи знущання над дівчиною родичів і односельців у дуже натуралістичній формі. Як і в поемі Т. Шевченка, Катерину після народження дитини вигнали з дому, вона пішла просити милостиню й шукати свого зрадливого Івана, який покинув її ще вагітною.

Оригінальним авторським рішенням в опрацюванні традиційної теми покритки стало те, що Катря Шевченкова і Катря Гончар зійшлися в одній часовій площині. Героїня роману читала поему, яка їй дуже полюбилась, але з наївності своєї не вірила, що її Іван не такий, як у поемі, не зрадив остаточно, винні обставини, початок війни і його перебування на фронті. Однак і Катрі авторства Марії Зіновчук довелося пережити ту страшну сцену у своєму житті, що й Катерині Т. Шевченка. Зустріч із кривдником не списана письменницею з поеми, хоч обставини дуже подібні, вона швидше списана з життя, тому цей приклад інтертекстуальних контактів одночасно є зв'язком із реальністю. Прикметно, що поема Т. Шевченка і її трагічна розв'язка стала поштовхом до рішення Катрі Гончар втопитися після зустрічі з москалем: «Згадала: це ж про мене, саме все про мене написано: Іван, Катерина! Шевченко знав усе наперед.

Тож я маю так вчинити» [3; с. 33]. Так література і життя зіткнулись у ще одній історії про покритку, ця особливість рецепції теми нам видається надзвичайно своєрідним опрацюванням традиційного матеріалу. Але реальне життя прототипу цього образу внесло свої корективи у перебіг подій, романна Катерина хоч і кинулась в ополонку, щоб утопитись, та добрі люди її врятували.

Катерина Гончар не повторила повністю долі Шевченкової Катерини, їй вдалося прожити довге, важке, але гідне життя. Прикметно, що московський офіцер знову і знову з'являється у її життя, щоб кривдити і нарешті довести до загибелі. Він пристосовується до нових соціальних обставин, але залишається тим самим жорстоким чужинцем, який уособлює страшну силу, що нищить і Катрю, і Україну. Таким чином, М. Зіновчук долучається до осмислення традиційного образу покритки як символу України.

Розглянувши особливості традиційної теми покритки в українській літературі і романі Марії Зіновчук «Катеринина коса», нам вдалося простежити основні риси цього традиційного матеріалу. Він існує в нашому красному письменстві у двох взаємопов'язаних варіантах, несе певну дидактичну мету, однак з площини морально-естетичної виходить на рівень національно-історичний. Тема знеславлення дівчини чужинцем, москвитом, започаткована у поемі «Катерина» Т. Шевченка, проходить через українську літературу і перетворюється в архетипну, з'єднуючись з символічним образом обманутої і скривдженої України.

Варто також зазначити, що на роман «Катеринина коса» прямо вплинула поема «Катерина» Т. Шевченка. У тексті твору є алузії на поему, авторка також згадує її в передмові, порівнюючи долі обох головних персонажів. Навіть більше, поема стає частиною оповіді в романі, бо згадка про трагічне рішення Шевченкової героїні в подібній ситуації є поштовхом до спроби самогубства дівчини. Характери обох Катерин дуже подібні, вони чутливі, поетичні, щирі у своїх почуттях, обоє страждають через наївність і відданість любові. Долі їх теж досить подібні. Однак Марія Зіновчук, використавши традиційну для української літератури тему покритки, зуміла створити цілком оригінальний сюжет і не менш своєрідний образ головної героїні. Одночасно, її історія Катерини, і соціальний підтекст обробки цього матеріалу у романі «Катеринина коса» знаходиться у річищі традиційних підходів до трактування теми покритки в українській літературі.

На формальному рівні тема покритки втілюється в романі як мотив, що стає частиною ширшої структури, а також відіграє роль сюжетотворення, раз по раз повторюючись у вигляді колізій і перипетій твору.

Творчість житомирської письменниці М. Зіновчук, талановитої поетеси, прозаїка, громадського діяча, потребує подальшого вивчення і популяризації. Роман «Катеринина коса» може і повинен стати предметом інших літературознавчих розвідок, зокрема і в компаративному аспекті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Барабаш Ю. «...Людей і Господа любить» (любов як ментальна й поетична константа творчості Тараса Шевченка) / Ю. Барабаш // Слово і час. – 2007. – № 3. – С. 3–19.

2. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. 2-е випр., авториз. вид. / Перекл. з англ. С. Павличко. – К. : Часопис «Критика», 1998. – 207 с.

3. Зіновчук М. П. Катеринина коса : роман / М. П. Зіновчук. – Житомир : Рута, 2019. – 395 с.

4. Франчук М. Традиційні сюжети в сучасному літературознавстві: до проблеми термінології // Житомирські літературознавчі студії. Випуск 7. – Житомир: ЖДУ, 2013. – С. 152–157.

5. Чик Д. Ч. Типологія мотиву соціальної стигматизації в повісті «Наймичка» Т. Шевченка та романі «Ruth» Е. Гаскелл // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія]. Серія: Філологія. Літературознавство. 2016 – Вип. 265. Том 277. – С. 105–110.

6. Шевченко Т. Кобзар. – К. : Радянська школа, 1987. – 608 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Barabash YU. «...Lyudey i Hospoda lyubyt'» (lyubov yak mental'na u poetychna konstanta tvorchoosti Tarasa Shevchenka) / YU. Barabash // Slovo i chas. – 2007. – N 3. – S. 3–19.

2. Hrabovych H. Poet yak mifotvorets'. Semantyka symboliv u tvorchoosti Tarasa Shevchenka. 2-e vypr., avtoryz. vyd. / Perekl. z anhl. S. Pavlychko. – K.: Chasopys "Krytyka", 1998. – 207 s.

3. Zinovchuk M. P. Katerynyna kosa : roman / M. P. Zinovchuk. – Zhytomyr : Ruta, 2019. – 395 s.

4. Franchuk M. Tradytsiyni syuzhety v suchasnomu literaturoznavstvi: do problemy terminolohiyi // Zhytomyrs'ki literaturoznavchi studiyi. Vypusk 7. – Zhytomyr: ZHDU, 2013. – S. 152–157.

5. Chyk D.CH. Typolohiya motyvu sotsial'noyi styhmatyzatsiyi v povisti «Naymychka» T. Shevchenka ta romani «Ruth» E. Gaskell // Naukovi pratsi [Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu Kyievo-Mohylyans'ka akademija]. Seriya: Filolohiya. Literaturoznavstvo. 2016 – Vyp. 265. Tom 277. – S. 105–110.

6. Shevchenko T. Kobzar. – K.: Radyans'ka shkola, 1987. – 608 s.

Franchuk M.V.

The Traditional Motif of The Fallen Woman («Pokrytka») in The Novel by Maria Zinovchuk «Catherine Spit»

The peculiarities of elaboration of the fallen woman («pokrytka») motif in the novel by M. Zinovchuk «Catherine Spit» are investigated in the article. The features and features of the motif as a traditional structure, its existence in the world and Ukrainian literature, which allowed to trace the modification of this traditional material in the novel of the Zhytomyr writer are considered. The original reception of the motif, its place and role in the general system of text in relation to the previous literary tradition and innovation of the study were studied by comparative analysis.

Key words: *traditional plot-shaped structures, traditional motif, «pokrytka» motif, reception of traditional plot-shaped material, modification of motif.*

